

Polítiques i intervencions familiars: algunes consideracions bàsiques i perspectives crítiques

Fernando Fantova Azcoaga¹

Resum

L'article recull el que l'autor considera aclariments introductoris i certs traços d'anàlisi estratègica en relació amb les polítiques i intervencions familiars, realitzats amb un format no especialment acadèmic des de l'experiència de la responsabilitat política a l'àrea i prenent com a destinatàries del text persones immerses en el dia a dia de la intervenció social. Així, aborda qüestions com la concepció transversal de la política familiar, l'aplicació de l'enfocament comunitari a diverses polítiques i serveis, la conciliació de la vida familiar, personal i laboral, i una visió àmplia de la intervenció familiar com a instrument de la política familiar per a totes les persones i famílies.

Paraules clau: Política familiar, intervenció familiar, conciliació de la vida familiar, personal i laboral, sistema de benestar, enfocament comunitari.

Per citar l'article: FANTOVA AZCOAGA, Fernando. Polítiques i intervencions familiars: algunes consideracions bàsiques i perspectives crítiques. *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, desembre 2012, nº 197, pàgines 21-29. ISSN 0212-7210

Abstract

The article presents what the author considers some introductory remarks and outlines some strategic analysis regarding family policies and interventions, carried out with a format not particularly academic from the experience of political responsibility in the area and taking as target text people immersed in the day-to-day social intervention. So, the design addresses issues such as cross-family policy, the implementation of the Community approach to various policies and services, reconciliation of family life, work and family, and a broad view of family intervention as an instrument of family policy for all individuals and families.

Key words: Family policy, family intervention, reconciliation of family life, personal and professional, welfare system, community approach.

¹ Doctor en Ciències Polítiques i Sociologia i llicenciat en Filosofia i Ciències de l'Educació. Director d'Etorbizi (Fundació basca per a la Innovació Sociosanitària). fernando@fantova.net.

Introducció

Aquest breu article està fet des d'una visió panoràmica i, si se'm permet dir-ho, amb brotxa grossa, quan estic acabant una legislatura en què he tingut responsabilitats polítiques sobre l'àrea dels assumptes socials, responsabilitat que m'ha allunyat de la realitat de cada un dels sectors o àmbits específics que em corresponien (el del familiar, entre aquests). Es podria dir que, sobre polítiques i intervencions familiars, en sé menys que abans d'aquest pas pel Govern Basc, perquè estic més lluny del seu dia a dia, més lluny del plantejament científic i tècnic, i això et pot donar una visió genèrica, panoràmica, filosòfica, estratègica, però moltes vegades no et permet matisar, i menys fonamentar, dialogar amb la comunitat investigadora i acadèmica. Espero, en tot cas, que l'article sigui d'alguna utilitat, amb un caràcter introductori i reflexiu, per a persones que estan treballant en la intervenció social. Per a aquest article, en tot cas, reutilitzaré i adaptaré textos preparats amb anterioritat, i especialment en els últims anys, en el marc del Seminari d'Intervenció i Polítiques Socials, que podran ser completats amb els que es poden trobar a www.fantova.net.

Política familiar

Dins del concepte de política familiar es podria incloure:

- La que anomenariem “política familiar en sentit estricte, directa o com a camp” (així, per exemple, la regulació jurídica de les relacions familiars; la fiscalitat aplicable a les famílies;

prestacions econòmiques o serveis per a les famílies, com ara informació, orientació, mediació, formació o teràpia), i

- Un anell més o menys ampli de les que anomenariem “polítiques d'alt impacte familiar” o “polítiques que són (o poden ser) realitzades amb perspectiva o enfocament familiar” (en camps com, per exemple, regulacions laborals, política d'habitatge, serveis socials o prestacions econòmiques a persones, regulació d'horaris comercials o organització de l'atenció sanitària).

Parlaríem, per dir-ho així, d'una política familiar que tindria una doble dimensió o sentit: el d'incorporar mesures i actuacions que tinguessin com a destinatàries directes les famílies com a tals i el de contribuir a la incorporació de la perspectiva familiar i mesurar o analitzar l'impacte familiar en tota la resta de polítiques públiques, que serien considerades, des d'aquest punt de vista, més o menys “favorables a la família”.

Sigui com sigui, em sembla rellevant assenyalar que, al meu entendre, la política familiar és, en definitiva i sobretot, una política transversal o horitzontal, és a dir, una política que es recolzarà en diferents àmbits sectorials; es recolzarà en l'àmbit de l'ocupació, en l'àmbit dels serveis socials,

- **La política familiar és, en definitiva i sobretot, una política transversal o horitzontal, és a dir, una política que es recolzarà en diferents àmbits sectorials.**

en l'àmbit de l'educació, en l'àmbit de l'habitatge... Tota política transversal té la condició que normalment no hauria de generar gaires estructures, instruments especialment propis, sinó, més aviat, filtrar-se, influir en aquests grans àmbits sectorials, en aquests pocs que solen ser anomenats "pilars" del sistema de benestar, que s'ocupen de grans àrees de necessitat de les persones.

En una societat com la nostra, que ha anat formulant progressivament les polítiques socials en termes de drets individuals, podríem formular la definició de la política familiar com aquella política, aquella intervenció dels poders públics, que pretén protegir i promoure el dret individual a formar famílies i establir relacions familiars, remoyent els obstacles que ens impedirien formar famílies, formar famílies de la mida que voldríem i establir relacions familiars, establir llaços familiars i vincles familiars.

Ara bé, potser aquesta visió és parcial, ja que també es podrien veure les coses des d'una perspectiva més col·lectiva. Pensem en una persona a qui es diagnostica la malaltia d'Alzheimer i que es planteja el seu futur. Aquesta persona automàticament pensa en qui és la persona o quina és la xarxa de persones (amb una determinada estructura) que són de la seva confiança. I sap que la relació que té amb aquesta o aquestes persones és un bé valuós. Aquesta relació, si ens hi fixem, genera en la persona afectada una expectativa que quan ell vagi veient limitades les seves capacitats, fins i tot per autoidentificar-se, algú vetllarà perquè la seva vida i el seu projecte de vida s'assemblí al màxim al que ell hauria desitjat.

Si ens hi fixem, aquesta expectativa només la pot tenir en la mesura que hagi construït una relació significativa amb algú. Aquesta expectativa només es pot produir en aquest context, i per tant això és el que ens permet entendre el que és un bé relacional. No és un bé privat, és a dir, no es pot adquirir al mercat. Però tampoc és un bé públic, tampoc ho puc exigir com a dret a l'Estat.

■ **Els béns relacionals generen condicions de qualitat de vida, i aleshores ja no estem parlant només d'un dret individual a formar famílies o establir llaços, sinó de quelcom que dóna densitat a la trama col·lectiva.**

Per tant, els béns relacionals –si entenem per béns relacionals això que esmentem, aquests vincles de confiança– generen condicions de qualitat de vida, i aleshores ja no estem parlant només d'un dret individual a formar famílies o establir llaços, sinó de quelcom que dóna densitat a la trama col·lectiva, és a dir, un element de cohesió social i de sostenibilitat social, per tant amb un significat col·lectiu, un significat que va més enllà del que és individual.

I aquesta reflexió, per tant, ens remet a aquesta dialèctica tan pròpia en l'ésser humà de que és individual i el que és social o individual i col·lectiu, i descobrim el valor d'aquests béns relacionals, més quan vivim en una època d'intensa destrucció de béns relacionals. Destrucció de béns relacionals que, de vegades, serà positiva, en la mesura que es destrueixin determinats vincles familiars perniciosos o deter-

minats mecanismes de control social comunitari punitiu, perquè això suposa alliberament de lligams, però que, en altres ocasions, pot resultar veritablement dramàtica. I és que, com sol dir Enrique Gil Calvo, amb el capital social, amb el capital relacional, passa com amb el colesterol, que n'hi ha de dolent i de bo.

Això ens està passant i això ho esmento perquè ens fa pensar que des de la política pública i des de la intervenció social alguna cosa haurem de fer. És a dir, si realment hi ha fenòmens econòmics, institucionals, socials que estan contribuint a la destrucció dels béns relacionals, i per tant a impedir o menyscar el dret que tenim de formar famílies i de formar vincles relacionals, efectivament apareix una crida a la política pública i a la intervenció social, una crida a dir que des de la política pública i des de la intervenció social es pot fer o no fer, es pot danyar o no danyar, es pot millorar o no millorar aquest àmbit de les relacions familiars, de la construcció de famílies, de la construcció de llaços familiars i comunitaris.

Per tant, pensem que des de l'esfera pública, des de la llei, des del dret o des de les polítiques públiques podem contribuir que pugui ser més rica i més viva i de més qualitat la dinàmica familiar i comunitària, tot i que també reconeguem que hi haurà un element de radical autonomia, de radical impossibilitat d'accés a aquesta esfera, perquè és una esfera pròpia i diferent. De fet en la sociologia s'han estudiat els efectes del que es pot anomenar colonització d'una esfera sobre una altra. D'alguna manera, quan per exemple pretenem donar-li diners a algú perquè cuidi un familiar, hi ha un punt on això pot ser entès

com a compensació d'un lucre cessant, és a dir, com una compensació des de l'Estat, des de la col·lectivitat, d'una situació en què aquesta persona que té cura d'una altra ha deixat de tenir possibilitats d'obtenir un salari al mercat i, per tant, pot tenir un efecte positiu. Però hi ha un punt a partir del qual, segons com es faci, l'efecte pot ser el de desvirtuar aquesta relació familiar, de mercantilització de la relació familiar, on la persona acaba entenent que ha de ser remunerada per fer una cosa que en si mateixa és tan natural com tenir cura d'un familiar. I per tant, hem de preguntar on és el punt en el qual des de l'Estat compensem un lucre cessant i promovem l'exercici de la relació familiar de cura, i on vam passar la ratlla i vam començar a desvirtuar i a desvalorar aquesta relació familiar en pretendre considerar-la un bé de mercat quan era un bé relacional.

Política familiar i conciliació de la vida familiar, laboral, personal...

Quan parlem de política i intervenció familiar, en gran manera estem parlant de fer possible la vida familiar i, per tant, la conciliació entre la vida familiar (i singularment les cures familiars) i la resta de dimensions de la vida personal i social.

Les estratègies de conciliació són diverses. Algunes es basen en modificar condicions o organitzacions o horaris laborals de la persona que treballa, i altres es basen en els serveis. Parteixo de la base que aquí hi ha també un altre malentès. Jo acostumo a posar l'exemple dels anomenats "serveis de respir". A mi no m'agrada aquest nom, perquè s'anomena el servei

per l'efecte que el servei té en qui no l'utilitza, i per tant aquí hi ha alguna cosa que no quadra. Jo, quan portava les meves filles a l'escola, i les deixava després d'haver lluitat hora i mitja amb elles en l'esmorzar, també respirava, però mai vaig considerar que l'escola fos un servei de respir, és a dir, mai vaig considerar que l'escola existia perquè jo respirés. No, l'escola existia en funció d'unes necessitats de les meves filles. El seu efecte col·lateral era que jo respirés, però no hem de confondre la fi d'una institució amb un efecte col·lateral, per important que sigui.

Per tant, en general jo crec que no hi ha o no hi ha d'haver serveis "per a la conciliació". Els serveis han de ser pensats per a la seva finalitat, la finalitat dels qui els utilitzen. I lògicament, com que els serveis poden tenir diverses funcions, diverses utilitats, col·lateralment, haurien de servir per a la conciliació o s'haurien de pensar perquè contribuïssin a la conciliació, però no en primera instància, sinó en segona instància.

És a dir, els serveis han de tenir la seva pròpia finalitat i, efectivament, poden ser pensats perquè, de passada, contribueixin a la conciliació i contribueixin a l'exercici del dret a formar famílies. El seu enfocament familiar i comunitari és compatible amb la seva funció primordial, és a dir, no hauria de ser incompatible que un servei d'oci es pensés en funció de les seves finalitats pròpies per a l'usuari d'aquest oci, i que també pogués servir per a la conciliació de la vida familiar i laboral.

Però sovint passa el contrari. Freqüentment es diu que hi ha d'haver colònies de lleure al juliol, ja que les vacances

dels nens i de les nenes comencen abans que les dels pares i mares, i això suposa incidir en l'error de concebre el servei en funció de la seva finalitat secundària. Quant a això vull assenyalar que les polítiques públiques de serveis es veuen pressionades per una demanda per a la conciliació que en certa manera és espúria, en certa manera vulnera la pròpia essència del servei, com en el cas d'una jornada escolar que, eventualment, podria servir a la conciliació, però desvirtua i vulnera l'essència del servei en la mesura que aquesta llarga jornada contribueix a la institucionalització de l'infant i no és pedagògica ni formativa.

En qualsevol cas, no nego i, al contrari, afirmo que els serveis poden, en els seus termes estructurals o organitzatius d'horaris, de flexibilitat, ser un element de contribució a la conciliació, i també pel seu propi enfocament. No és el mateix una escola que s'entén com a comunitat d'aprenentatge, que interactua amb les famílies i que busca que les famílies es facin més autònomes i més implicades en l'educació dels seus fills, que una escola que simplement es concep com un servei separat de la vida familiar i comunitària. A més de per la seva estructuració, els serveis també poden contribuir a la conciliació pel seu enfocament pedagògic, tècnic, i també per la seva coordinació amb altres serveis. No hi ha dubte que una de les coses que més perjudica l'organització de la vida familiar és la descoordinació entre serveis. Pensem en la coordinació sociosanitària: evidentment una bona coordinació sociosanitària facilitarà l'organització de la vida d'una família, per exemple mitjançant la planificació de l'alta.

Serveis amb un major impacte potencial en la conciliació, amb especial referència als serveis socials

Lògicament no es pot negar que hi ha serveis més o menys orientats a les famílies, amb més o menys impacte familiar. Entre els serveis que poden tenir un impacte especial en termes de conciliació assenyalaríem els següents:

- Serveis educatius per a nenes i nens.
- Serveis de lleure (informació, acompanyament, animació del temps lliure, educació en el temps lliure...).
- Serveis socials per a nens i nenes que no estan en situació de desprotecció (guarderies, ajut a domicili, atenció primerenca...).
- Serveis socials per a menors en situació de desprotecció (acollida familiar, llars...).
- Serveis socials per a persones en situació de dependència (ajut a domicili, teleassistència, centres de dia, serveis residencials, estades temporals...).
- Serveis de suport a persones cuidadores.
- Serveis sanitaris (ampliació de la cartera de serveis en convalescència, cures sanitàries de llarga durada, rehabilitació, cures pal·liatives...).
- Serveis per a les famílies (d'informació, orientació, formació, mediació, teràpia...).
- Serveis d'urgència o emergència social (per a situacions de calamitat domèstica, violència de gènere...).
- Serveis domèstics.

Faré aquí un apunt una mica més detallat sobre els serveis socials, perquè és veritat que els serveis socials poden ser especialment importants per contribuir a la conciliació de la vida familiar i laboral de les persones. Sobretot en la mesura en què s'estan redefinint.

■ Els serveis socials poden ser especialment importants per contribuir a la conciliació de la vida familiar i laboral de les persones. Sobretot en la mesura en què s'estan redefinint.

Jo crec que els serveis socials s'han definit molt com una mena de serveis generalistes, sense objecte propi, que anaven a l'aguait de moltes coses, d'habitatge, de diners... però, podríem dir que els serveis socials estarien retornant carpetes a altres àmbits i això, al mateix temps, els obliga a saber quin és el seu objecte. Jo defenso que el seu objecte té a veure amb l'autonomia funcional i amb la integració relacional. Per això quan un nen o nena no obté de la seva família les atencions que podria esperar, els serveis socials fan coses, intenten buscar una altra família, o la reemplacen en certa mesura per una llar que s'assembla a una família però no ho és. En tot cas intervenen, doncs, com dic, els serveis socials intervenim en aquests àmbits i és el nostre nínxol i d'alguna manera reconciliem famílies o intervenim perquè es reconstrueixin famílies, i això, en aquest sentit, és un tipus de serveis molt importants que també estan orientant cada vegada més, no tant a reemplaçar a la família (la qual cosa ja vam dir que és im-

possible), sinó a contribuir que no deteriori aquest entorn relacional (familiar i comunitari), ja que es mantingui i que sigui de més qualitat.

Per això cada vegada més en els serveis socials s'aposta per serveis tous, flexibles, domiciliaris, comunitaris i diria més que també els serveis socials estan superant aquesta visió basada en col·lectius. Antigament, i encara avui (espero que es vagi superant) per entrar per la porta dels serveis socials havies de mostrar a quin col·lectiu pertanyies (al dels majors, de les persones gitanes, de les persones amb discapacitat...). És a dir, si hi ha una família on hi ha una mare de 70 anys, amb una limitada autonomia, però que es pot valer, una filla amb algun problema de salut mental i un nét de set anys i aquesta família claudica el sistema el que potser farà serà acabar de trencar els vincles relacionals i comunitaris i enviar a cada un dels membres a un lloc diferent (en funció del "col·lectiu" al qual pertany). Però, si ho mires bé, des d'una intervenció comunitària i domiciliària pots actuar per prevenir aquesta claudicació i perquè es conservin aquests vincles i aquesta àvia, aquesta filla i aquest nét puguin seguir funcionant en la seva comunitat. I això, a més, possiblement serà més barat, de major satisfacció i de més qualitat. Aquest és el repte dels serveis socials, aquesta flexibilitat en la intervenció i alhora la capacitat de fugir de la temptació de la prestació, del succedani econòmic.

Per tant, crec que, al final, el repte dels serveis socials, és contribuir a la construcció d'un nou "mix" de cures, un nou entorn de cures. Pensant en un futur (proper o llunyà) en què pogués tenir més limitaci-

ons d'autonomia, m'agradaria que el meu entorn familiar pogués estar involucrat en els meus cures i que això no condicionés especialment la seva vida. També que es pogués involucrar la gent del meu barri, l'associació veïnal a la qual hagués pertangut, el meu "banc del temps" o una cooperativa o una mutualitat de què hagués participat, el que suposaria que jo també m'he anat construint un tipus d'entorn determinat. Independentment que, per descomptat, m'agradaria que l'Estat em garantís uns drets i m'agradaria que això em permetés continuar al meu domicili i comunitat i, si tingués una mica de diners, poder proporcionar un extra. Tot això serveix per construir un "mix" en què també cal preguntar-se què faria la sanitat, els serveis domèstics, d'oci, què faria cada part. Aquest "mix" comunitari crec que és el gran repte dels serveis socials i del manteniment i de la reproducció de les condicions de possibilitat d'una conciliació i d'una vida familiar sostenible.

Intervenció familiar

Per anar acabant, intentarem acoblar el concepte de política familiar amb el d'intervenció familiar, de manera que pogués comprendre que la segona és, per dir-ho així, l'instrument de la primera. L'operació no és senzilla ja que en la mateixa mesura que, des del nostre punt de vista i, es tendeix, potser, a un ús generós i desbordant de l'expressió "política familiar", podríem dir que tendeix a ocórrer el contrari amb "intervenció familiar", des del moment en què n'hi ha prou una ràpida recerca del terme a través d'Internet per constatar que sol vincular preferentment

a una petita parcel·la entre les actuacions que es derivarien de la política familiar.

Crec, però, que pot ser raonable i interessant propugnar un ús més extensiu o ampli de l'expressió "intervenció familiar" de manera que l'anem aplicant no només a les intervencions de resposta a situacions familiars que podríem anomenar problemàtiques, deficientes, desestructurades o disfuncionals, sinó, més aviat, a tot el ventall d'actuacions que, en el marc de la política familiar, poden tenir com a destinatàries les famílies com a tals.

■ Pot ser raonable i interessant propugnar un ús més extensiu o ampli de l'expressió "intervenció familiar".

En la mesura en què superem un model de protecció familiar, d'orientació defensiva i de curt abast, i anem a un model de política familiar proactiu i dinàmic, sembla que encaixa la idea d'una intervenció familiar que haurà d'instrumentar en forma d'actuacions l'ampli ventall d'objectius i estratègies de la política familiar i no tan sols una petita parcel·la dins d'aquestes. Una intervenció familiar entesa així podria abastar un conjunt variat de dispositius mitjançant els quals es recolzaria les famílies o interactuaria amb elles. Inclouria, evidentment, tot el que sabem fer amb les famílies en risc, en situació de vulnerabilitat o amb necessitats especials, però incorporaria també actuacions dirigides a totes les famílies en general o, seguint la mateixa lògica abans plantejada, intervencions amb diversos subsistemes o en diversos entorns pensades per tenir impacte

(indirecte, si es vol) a les famílies, progressivament més apoderades. Es tractaria d'una intervenció familiar que no es realitza només des dels serveis socials sinó que es va desplegant i articulant en la mesura que més i més sistemes i dispositius socials identifiquen també la família com la seva destinatària.

Efectivament, si estem compronent la família com un fer família, si estem constatant la diversificació de les realitats familiars, si advertim la varietat de moments i vicissituds en els diferents cicles de vida de les diferents famílies, si estem intentant comprendre els vells i nous papers de les famílies en les cada vegada més complexes xarxes socials de la nostra societat del risc, si estem buscant, des de les polítiques familiars, actuacions cada vegada més amigables envers les famílies, potser serà necessari construir i reconstruir models cada vegada més complexos i oberts d'intervenció familiar. Models cada vegada més comprensius i interdisciplinaris per a intervencions d'indole i contingut molt divers.

I és que potser el concepte d'intervenció familiar ens podrà ajudar a buscar nous horitzons i instruments per a la política familiar que, sense desconèixer la importància de mecanismes de regulació jurídica o de transferència econòmica, per exemple, s'articulin altres tipus de suports més flexibles, més adaptables, més relacionals, més sinèrgics. I aquí, possiblement trobem noves maneres d'articular respostes i enfortir xarxes en les quals es potenciïn les sinèrgies entre els diferents agents constructors del benestar social. Potser des d'espais i sistemes socials molt diferents es podrà pensar i fer aquesta intervenció familiar conscient i coneixedora dels deli-

cats mecanismes que constitueixen les famílies, respectuosa dels seus codis i dinàmiques, pertinent i eficaç en la interacció amb els sistemes familiars.

Un sistema de benestar més pluralista, més sinèrgic i més complex pot activar millor les potencialitats dels diversos agents (famílies, mercat, Estat i sector voluntari) i respondre millor a les necessitats i reptes que ens trobem. En un sistema que potenciï la interactivitat, la reflexivitat, la participació i l'empoderament, al nostre parer, aquest concepte més abraçador i dinàmic d'intervenció familiar hi té encaix, alhora que són necessàries, sens dubte, moltes altres intervencions en el món de les relacions laborals, en el que té a veure amb la garantia d'ingressos, en l'accés a les noves tecnologies de la informació i la comunicació, en l'educació en valors i així successivament.

■ **I és aquí on jo diria que l'enfocament familiar i comunitari es converteix en un eix radical de reforma social.**

I és aquí on jo diria que l'enfocament familiar i comunitari es converteix en un eix radical de reforma social. Ja no estem parlant d'una part de la política pública, sinó d'un element que es col·loca al cor de les polítiques. I d'alguna manera cadascuna de les polítiques de transport, d'habitatge, fiscal, es pregunta o s'hauria de preguntar si està contribuint que puguem exercir el dret a formar famílies i a exercir responsabilitats comunitàries, o si està contribuint a destruir els béns relacionals.

Jo tendeixo a pensar que una societat no pot socavar indefinidament la seva base relacional sense convertir-se en una cosa bastant desagradable i indecent. I m'agrada interpretar la crisi sistèmica que estem vivint com una crisi que ens remet a pensar si el mix de benestar, si el plantejament de la protecció social, no hauria de reforçar aquesta visió relacional, familiar i comunitària, i, per tant, si no hagués de pensar només en termes de sostenibilitat econòmica, sinó, cada vegada més i en equilibri, en termes de sostenibilitat social.

Bibliografia

- CASADO, Demetrio (director). *Acción y políticas de apoyo a las familias. Crianza, atención a la dependencia, fecundidad*. Barcelona: Hacer, 2011. ISBN 978-84-96913-38-7.
- DONATI, Pierpaolo. *Manuale di sociologia della famiglia*. Roma: Laterza, 1999. ISBN 9788815052988.
- DURAN, María Ángeles. *El trabajo no remunerado en la economía global*. Madrid: Fundación BBVA, 2012. ISBN 978-84-92937-26-4.
- FLAQUER, Lluís. *Las políticas familiares en una perspectiva comparada*. Barcelona: Fundación "la Caixa", 2000. ISBN 84-88-99-63-0.
- GOVERN BASC. *III plan interinstitucional de apoyo a las familias 2011-2015*. Vitoria-Gasteiz, 2011.
- IGLESIAS DE USSEL, Julio i MEIL, Gerardo. *La política familiar en España*. Barcelona: Ariel, 2001. ISBN 978-84-344-1699-4.
- TOBÍO, Constanza i altres. *El cuidado de las personas. Un reto para el siglo XXI*. Barcelona: Fundació "la Caixa", 2010. ISBN 978-84-692-8822-1.